Agnieszka Gucka

Wieloetniczność Sarajewa – rys historyczny

Sarajewo – nie bez racji – nazywane jest europejskim Jeruzalem. To tutaj, w samym sercu Bośni, przez stulecia ścierały się ze sobą i wzajemnie przenikały cztery wielkie religie, kształtujące tożsamość i kulturowe dziedzictwo dzisiejszej Europy – katolicyzm, prawosławie, islam i judaizm. Sarajewo, jako chyba jedyne europejskie miasto, ma centralny rynek, wokół którego, w odległości kilkuset metrów od siebie, wznoszą się meczet, synagoga, katolicki kościół i prawosławna cerkiew. Miasto to przez stulecia stanowiło żywy dowód, że różnorodne grupy etniczne, nacje i kultury są w stanie pokojowo współistnieć, tworząc harmonijne, wieloetniczne i wielowyznaniowe społeczeństwo. Nie ma charakterystycznej dla sarajewian budowy ciała, koloru skóry czy rysów twarzy – wprost przeciwnie, każdy niemal mieszkaniec miasta przedstawia sobą mozaikę najrozmaitszych cech i genów – jak pisze Noel Malcolm – Bośniak „może być jasnowłosy albo ciemnowłosy, może mieć oliwkową cerę albo piegi, może być grubokościsty albo drobny”¹. Każdy *Sarajlija* jednak, jak po bośniacku określa się mieszkańców Sarajewa, nosi w sobie bolesne ślady przeszłości – skomplikowanej i zagmatwanej historii zamieszkiwanego przez siebie miasta i kraju.

Sarajewo położone jest w geograficznym centrum dzisiejszej Bośni i Hercegowiny, wewnątrz rozpościerającej się ze wschodu na zachód żyznej kotliny sarajewskiej. Miasto wraz z przedmieściami zajmuje obszar 142 km kwadratowych, przez jego środek przepływa rzeka Miljacka, na brzegach której położone jest historyczne centrum. W zachodniej części miasta, na terenie podmiejskiej dzielnicy Ilidža, swój początek bierze jedna z największych rzek Bośni i Hercegowiny – rzeka Bosna. Wypływa ona z około 30 małych źródełek bijących u podnóża góry Igman. Teren ten, stanowiący obecnie park przyrodniczy Vrelo Bosne (Źródło Bosny) stanowi ulubione miejsce wypoczynku mieszkańców Sarajewa. Miasto jest zróżnicowane pod względem wysokościowym – ściśle centrum położone jest na płaskiej równinie, na wysokości około 510 m n.p.m., podczas gdy przyległe

¹ N. Malcolm, *Rasy, mity, początki: Bośnia do 1180 roku*, „Krasnogruda” 1997, nr 7, s. 11.

dzielnice mieszkalne i przedmieścia wspinają się na okalające miasto wzgórza, aż do wysokości przekraczającej 900 m².

Obszar dzisiejszego Sarajewa zamieszkanym był już w czasach prehistorycznych. W drugiej połowie XIX w. w Butmir (obecnie przedmieścia Sarajewa) odkryto resztki siedlisk z okresu neolitycznego. Na zboczu góry Trebević istniała osada Ilirów, pierwotnych mieszkańców Bośni, posługujących się językiem indoeuropejskim. Na początku naszej ery na tereny te przybyli Rzymianie (pozostałości z tego okresu odnajdywane są w dzielnicy Ilidža). Obszar, na którym leży Sarajevo, podobnie jak większość terytorium Bośni, znajdował się w obrębie rzymskiej prowincji Dalmacja. Z tego okresu pochodzą pierwsze ślady chrześcijaństwa na terenie Bośni³. W III w. n.e. ziemie bośniackie zostały najechane przez Gotów, następnie w IV i V stuleciu przez azjatyckich Hunów i irańskich Alanów, w VI w. zaś przez przybyłe z Kaukazu tureckie plemiona Awarów. Na przełomie VI i VII w. rozpoczęło się na Półwyspie Bałkańskim osadnictwo słowiańskie. Według Konstantyna Porfirogenety, aby pozbyć się kłopotliwych Awarów, cesarz Bizancjum sprowadził do Bośni Chorwatów. W ślad za Chorwatami przywędrowali, utrzymujący z nimi ścisłe kontakty, Serbowie. Ludy słowiańskie stopniowo wypierały z zajmowanych przez siebie terenów inne nacje i z czasem całkowicie zdominowały obszary na północ od Adriatyku, w tym całą Bośnię⁴.

W XII w. w okolicy dzisiejszego Sarajewa przybyli, wypędzeni z Serbii i Bułgarii, bogomilowie⁵ – rzekomi uczniowie żyjącego w wieku X heretyckiego, bułgarskiego kaznodziei Bogumiła. Z okresu tego pochodzą liczne, charakterystyczne nagrobki zwane *stećci*, znajdujące się w sarajewskich nekropoliach⁶.

W średniowieczu, na miejscu dzisiejszego Sarajewa, istniała osada Vrhbosna. Począwszy od XIII w. Bośnia była wielokrotnie napadana i sukcesywnie podbijana przez oddziały tureckie. W 1463 r. terytorium Bośni zostało ostatecznie podporządkowane sułtanowi. Nowożytnie Sarajevo założone zostało rok wcześniej, w 1462 r. i od razu weszło w swój złoty wiek. Pierwszy otomański namiestnik Bośni, Isa-beg Isaković (Gazi Isa-bej Ishaković) wybudował na

² M. Dizdar, *Sarajevo – historijsko turistički vodič*, Sarajevo 2007; *Geografski atlas Jugoslavije*, Zagreb 1961.

³ E. Imamović, *Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici*, [w:] *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, s. 13–39.

⁴ N. Malcolm, *Rasy, mity, początki...*, s. 12–15; D. Lovrenović, *Od slavenskog naseljavanja do bana Kulina (VII–XII st.)*, [w:] *Bosna i Hercegovina od najstarijih...*, s. 43–47.

⁵ Obecnie w literaturze bośniackiej mianem bogumilów (*bogomilovi*) nazywa się wszystkich średniowiecznych mieszkańców Bośni, choć historycznie nazwa ta nigdy nie była używana, sami zaś Bośniacy nazywali siebie wówczas „krystianami” (*krstjani*), „dobrymi Bośnianami” (*dobri Bošnjani*) lub, najczęściej, zwyczajnie „dobrymi ludźmi” (*dobri ljudi*).

⁶ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, s. 13; N. Malcolm, *Kościół Bośniacki*, „Krasnogruda” 1997, nr 7, s. 20–31.

lewym brzegu rzeki Miljacki meczet, łaźnię, wodociągi i pałac namiestnikowski (*saraj*), na przeciwległym zaś brzegu zlokalizował część handlową miasta ze sklepami i zajazdem (*karavansaraj*). Jego następcą, Gazi Husrev-beg (tur. Gazi Hüseyin Bey)⁷, postawił wyższą szkołę teologiczną (*medresa Kurmšumlja*) oraz wzbogacił miasto o bibliotekę, *imaret* (otwarta kuchnia publiczna) i wielki *bezistan* – przykryty dachem targ, na którym handlowano sprowadzanym ze wschodu jedwabiem i gdzie zatrzymywały się karawany kupców, wędrujących z Istanbuhu w stronę Dubrownika i Europy Środkowej. Obie części miasta spajał solidny, kamienny most⁸.

W 1489 r. Sarajewo stało się siedzibą bośniackiego okręgu administracyjnego i pozostało nią do roku 1697, kiedy to, po spaleniu miasta przez wojska austriackie, stolicę Bośni otomańskiej przeniesiono do Trawnika. Sarajewo było miastem muzułmańskim – z orientalną architekturą, założonym i rządzone przez Turków, ale o wyraźnie słowiańskim charakterze⁹. Zdecydowaną większość jego mieszkańców stanowili Słowianie, którzy w XV i XVI w. zaczęli masowo przechodzić na islam, upatrując w tym szansy na awans społeczny i osobistą karierę. Sarajewo stało się bazą wojsk tureckich, co wyraźnie wpłynęło na charakter miasta, przyspieszając jego dynamiczny rozwój oraz powodując wzrost zamożności mieszkańców. Dominacja turecka zamroziła na terytorium Bośni średniowieczne stosunki społeczne aż do czasów nowożytnych, umożliwiając przy tym rozwój wielokulturowości i powstanie społeczeństwa multietnicznego. Jak na warunki panujące w średniowieczu, system osmański był bowiem względnie tolerancyjny dla niemuzułmańskich wspólnot religijnych, które uznawały zwierzchnictwo władz tureckich, przestrzegały ustanowionych norm i opłacały podatki. W zamian mogły one liczyć na znaczny stopień samorządności i w miarę swobodnie organizować swoje życie społeczne i religijne, skupione wokół *milletów* (gmin wyznaniowych), uznawanych i tolerowanych przez władze osmańskie¹⁰.

Przez kilka stuleci to właśnie w Sarajewie spotykały się ze sobą dwa światy i dwie cywilizacje – Wschód z Zachodem oraz Europa z Orientem. Obok najstarszej, muzułmańskiej części miasta – Baščaršiji, powstały wkrótce dwie następne

⁷ Gazi Husrev-beg (1480–1541). Wybitny mecenas kultury i sztuki, w latach 1521–1541 pełnił obowiązki namiestnika sułtana w Bośni. Czas jego rządów uznawany jest za okres największego rozkwitu i rozwoju miasta. Č. Truhelka, *Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba*, Sarajevo 1912; N. Malcolm, *Bosnia. A Short History*, London 1996, s. 67–68.

⁸ B. Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo 1996; D. Warszawski, *Sarajewo*, „Krasnogruda” 1997, nr 6, s. 106.

⁹ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine – razvoj bosanskog stila*, Sarajevo 1998; I. Krzović, *Utjecaji islamske umjetnosti na evropsku umjetnost od 11. do 17. stoljeća*, Tuzla 1999.

¹⁰ D. Warszawski, dz. cyt., s. 102–103; R. Rehnicher, *Definitivne završetke srednjovjekovne*, „Krasnogruda” 1996, nr 6, s. 69–72.

mahale (dzielnice) – katolicka i prawosławna, a po nich kolejna, żydowska. Zamknięci w swej enklawie (*Velika avlija*) Żydzi sefardyjscy¹¹ porozumiewali się między sobą po hiszpańsku, w synagodze i przy wypełnianiu obrzędów religijnych używali języka hebrajskiego, z władzami miasta kontaktowali się w języku tureckim, z pozostałymi mieszkańcami rozmawiali zaś po bośniacku¹². Miasto funkcjonowało w systemie czterech *mahali*, w których każda ze społeczności tworzyła swój autonomiczny, mały świat. *Mahale* różniły się między sobą typem zabudowy, a ich mieszkańcy ubiorem, językiem i stylem codziennego życia. Strefa rynku stanowiła obszar wspólny dla wszystkich mieszkańców Sarajewa, którzy bez względu na podziały etniczne i wyznaniowe wchodzili ze sobą w stosunki handlowe i uczestniczyli w społecznym i kulturowym życiu miasta. Miejszem życia społecznego i spotkań towarzyskich była również, podobnie jak w czasach cesarstwa rzymskiego, łaźnia publiczna. Jak pisze Josip Osti, *Sarajlija z krvi i kości*, „niewiele jest miast, których panoramę zdobią kopuły meczetów, kościołów i synagog, miast, w których codziennie, nieraz jednocześnie, odzywają się dzwony kościołów katolickich i prawosławnych cerkwi, rozbrzmiewa głos muezina z minaretu. A jeszcze mniej jest takich, gdzie przeplatają się tak liczne i tak różnorodne tradycje, nie tracąc przy tym nic ze swej odrębności”¹³. Według szacunkowych danych, pod koniec tureckiego panowania w Sarajewie mieszkało 56% muzułmanów, 30% wyznawców prawosławia i 14% katolików (jak widać, liczby te sumują się do 100%, nie uwzględniają więc Żydów, ewangelików i innych, pomniejszych wyznań)¹⁴.

¹¹ W ostatnich latach XV w. na teren dzisiejszej Bośni przybyła liczna społeczność żydowska. Byli to tzw. Żydzi sefardyjscy, wygnani z Hiszpanii przez arcykatolickich władców. Sułtan turecki, dziwiąc się lekkomyślności hiszpańskich królów, tak łatwo pozbywających się wspaniałych kupców i bankierów, osobiście zaprosił ich do osiedlania się na terenie swojego państwa. Sarajewo stało się jedną z przystani, jakie wybrali. B. Zlatař, *Dolazak Jevreja u Sarajevo*, [w:] *Sefarad 92: Zbornik radova [sa znanstvenog skupa, Sarajevo 11.–14. septembar 1992]*, ur. M. Nežirović, Sarajevo 1995, s. 57–64.

¹² Pierwsza żydowska gmina sefardzka powstała w Sarajewie w 1565 r., gmina aszkenazyjska zaś w 1879 r. Pierwsza świątynia żydowska została wybudowana na terenie *mahali* żydowskiej w 1581 r. Spłonęła ona w 1697 r., po ataku na miasto Eugeniusza Sabaudzkiego, księcia austriackiego. Kolejną świątynię wybudowano dopiero w 1891 r. w dzielnicy Bjelave, natomiast w 1930 r. otwarto wielką świątynię Żydów sefardzskich, której konstrukcja nawiązywała do tradycyjnej architektury hiszpańskiej. Powstała w 1902 r. świątynia Żydów aszkenazyjskich jest w chwili obecnej jedyną czynną synagogą na terenie Bośni. J. Osti, *Żydzi w Bośni i Hercegowinie*, „Krasnogrud” 1997, nr 7, s. 48; A. Sućeska, *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka*, [w:] *Sefarad 92...*, s. 33–46; B. Nivelić, *Osurt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave*, [w:] *tamże*, s. 47–56.

¹³ J. Osti, *dz. cyt.*, s. 45.

¹⁴ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije*

W 1878 r. rozpoczął się nowy etap w dziejach Sarajewa. Mimo iż w dalszym ciągu oficjalnie Bośnia pozostawała częścią imperium osmańskiego (aneksja Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry nastąpiła dopiero w 1908 r.), na mocy traktatu berlińskiego miasto przeszło pod panowanie austriackie. Austriacy zamierzali przeprowadzić w Bośni reformy społeczne i ekonomiczne, które przekształciłyby tę zacofaną, pamiętającą czasy późnego średniowiecza prowincję w nowoczesne, europejskie społeczeństwo. Sztandarowym symbolem przemian i nowego stylu życia miało stać się Sarajewo, największe miasto i główny ośrodek handlowo-kulturalno-administracyjny regionu. Austria występowała przy tym w roli obrońcy wszystkich Słowian przed dominacją turecką, co spotkało się z aprobatą znacznej części mieszkańców Bośni i Hercegowiny, zwolenników austroslawizmu, czyli trialistycznej koncepcji monarchii austro-węgiersko-słowiańskiej oraz z ostrą krytyką ze strony społeczności serbskiej, popierającej ideę zjednoczenia Południowych Słowian pod serbskim berłem i sztandarem.

Fakt okupacji Bośni, a następnie włączenia jej bezpośrednio do Korony cesarskiej powodował, że o jej losach miały decydować równocześnie obydwie austro-węgierskie parlamenty: w Wiedniu i w Peszcie. Zapewniło to równowagę i uniemożliwiło germanizację i madziaryzację na skalę, na którą działo się to w innych prowincjach monarchii. Bośnia i Hercegowina uzyskała szeroki zakres autonomii, zwłaszcza w zakresie rozwoju kulturalnego i religijnego. Do Sarajewa przybyła wielonarodowa armia oraz rzesza urzędników, reprezentująca wszystkie narodowości monarchii – Niemców, Austriaków, Węgrów, Czechów, Polaków, jeszcze bardziej wzbogacając dotychczasową mozaikę etniczną i kulturową miasta¹⁵.

Miasto zaczęło się niezwykle dynamicznie rozwijać, gwałtownie zwiększając liczbę swych mieszkańców (z 21 tys. w 1878 r. do 59 tys. w 1914 r.)¹⁶. Zmienił się charakter zabudowy – jak grzyby po deszczu zaczęły wyrastać monumentalne, utrzymane w klasycystycznym i pseudomauretańskim stylu budynki użyteczności publicznej: ratusz miejski (Vjećnica), teatr, muzeum. W 1885 r., jako pierwsze miasto w Europie, Sarajewo otrzymało tramwaj elektryczny. Rozwijał się przemysł, powstała pierwsza wieloletniczna dzielnica mieszkaniowa – Marindvor¹⁷.

Szczególny nacisk, po części ze względów propagandowych, po części, by zapewnić sobie wysoko kwalifikowaną rodzimą kadrę, władze austriackie kładły na rozwój szkolnictwa i kulturę – powstały liczne szkoły średnie i wyższe,

1878. godine, [w:] *Bosna i Hercegovina od najstarijih...*, s. 174. Por. H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Sarajevo 1960.

¹⁵ H. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo 1969.

¹⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1983, s. 229–231.

¹⁷ R.J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.

szkolnictwem podstawowym objęto praktycznie całą populację szkolną Sarajewa. Do 1878 r. miasto nie posiadało żadnych placówek naukowych – po przejęciu rządów przez Austro-Węgry powołano do życia dwie znaczące instytucje: Muzejsko-druśtvo i Zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu¹⁸. Gwałtownie rozwijało się czasopiśmiennictwo – podczas gdy przed 1878 r. na terenie Bośni i Hercegowiny ukazywało się zaledwie 5 tytułów (służących przede wszystkim władzy tureckiej), to za czasów austro-węgierskich było ich łącznie 125. Większość z tych tytułów drukowana była w Sarajewie¹⁹.

Austro-węgierski model społeczeństwa zakładał ograniczenie tożsamości etnicznej i wyznaniowej do sfery prywatności oraz pełną asymilację na poziomie życia publicznego. Ta pierwsza próba „europeizacji” Sarajewa dla wielu wyznawców islamu, pozbawionych nagle protekcji władz tureckich, stanowiła mentalną barierę nie do pokonania. Muzułmanie poczuli się nagle obywatelami drugiej kategorii, nie pasującymi do wizerunku XIX-wiecznego Europejczyka. Za czasu rządów austro-węgierskich Bośnię opuściło łącznie 250 tys. muzułmanów (w większości emigrowali oni do Turcji), z których znaczny odsetek stanowili mieszkańcy Sarajewa. Inną, odczuwającą bardziej urojoną niż faktyczną dyskryminację grupą sarajewian byli Serbowie. W mieście całkowicie swobodnie działało, niezależne od władz, serbskie towarzystwo kulturalno-oświatowe i prawosławna cerkiew (co prawda władze austriackie, ze względów politycznych, nie zgadzały się na uznanie jej autonomii, ale podobne ograniczenia dotyczyły też, znanych ze swego prochorwackiego nastawienia, katolickich franciszkanów), powstała zaś właśnie w tym czasie Serbska Biblioteka Centralna siecią swego przenośnego księgozbioru objęła bośniacką wieś. Kosmopolityzm Sarajewa doskonale odpowiadał Żydom, których populacja i znaczenie w mieście gwałtownie wzrosły²⁰.

¹⁸ Przeglądając współczesne bośniackie opracowania można wyczytać, iż to Turcja, już w 1874 r., „w dążeniu do modernizacji państwa i w celu zabezpieczenia dóbr kulturalnych” uchwalila przepisy o ochronie pomników kultury, Zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu założony został zaś z inicjatywy sarajewskich środowisk intelektualnych, by powstrzymać „rozkradanie kulturowego i historycznego dziedzictwa Bośni przez austriackie władze okupacyjne”. Tego typu interpretacja jest typowa dla spojrzenia na przedział lat 1878–1914 wielu bośniackich, a zwłaszcza boszniackich historyków, widzących w austro-węgierskich rządach jedynie brutalną okupację i ekonomiczną eksploatację kraju, wychwalających zaś okres tureckiej dominacji. Zob. B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*, Sarajevo 1973; S.M. Džaja, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche: (1878–1918): die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München 1994.

¹⁹ Š. Tucaković, *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2006.

²⁰ A. Stankowicz, *Rola Austrii w kształtowaniu kultury i życia literackiego w Bośni i Hercegowinie*, „Krasnogruda” 1997, nr 6, s. 73–77; D. Warszawski, *dz. cyt.*, s. 103–104.

Okres 40-letnich rządów austro-węgierskich stworzył podwaliny nowoczesnej bośniackiej kultury oraz ugruntował pozycję Sarajewa jako głównego ośrodka politycznego i kulturalnego Bośni i Hercegowiny. Przyczynił się też do wzrostu świadomości narodowej bośniackich muzułmanów (Boszniaków), którzy w obliczu nasilającej się rywalizacji Serbów i Chorwatów oraz niekończących się sporów o kształt przyszłej panslawistycznej wspólnoty coraz głośniej zaczęli się domagać, by również ich głos, jako Słowian-muzułmanów, był brany pod uwagę.

To właśnie wzrost poczucia narodowej odrębności Bośniaków, do którego nieświadomie przyczynili się sami Austriacy, miał bezpośredni wpływ na powstanie młodzieżowej rewolucyjnej organizacji *Mlada Bosna*, której członkowie 28 czerwca 1914 r. dokonali w Sarajewie najbardziej znanego w historii zamachu, wprowadzając Europę i świat nie tylko w piekło I wojny światowej, ale i otwierając, trwającą po dziś dzień, epokę politycznego terroryzmu.

Do dziś niewyjaśniona pozostaje rola tzw. belgradzkiego tropu w zamachu na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda. Władze austriackie całą winę za przygotowanie i wykonanie zamachu zrzuciły na Serbię i rozpętały prawdziwą „nagonkę” na rzeczywistych i urojonych serbskich agentów. Podsycając narastające od pewnego czasu antagonizmy na tle narodowościowym, spowodowały pierwszy w dziejach miasta otwarty konflikt etniczny, którego ofiarą padła serbska społeczność Sarajewa. Do pogromu Serbów doszło nie tylko w samym Sarajewie, ale i w innych regionach Bośni i Hercegowiny, zwłaszcza tych graniczących z Serbią i Czarnogórą²¹.

Mimo iż to właśnie od Sarajewa rozpoczęła się najstraszniejsza z dotychczasowych wojen, w samym mieście przebiegła ona w miarę spokojnie, straty zaś w ludności, zabudowie i infrastrukturze miasta były ograniczone.

Przyłączenie Bośni i Hercegowiny do nowo powstałego Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców odebrane zostało przez wielu mieszkańców Sarajewa jako nowa, obca okupacja. Przyczyniała się do tego serbsko-chorwacka rywalizacja o wpływy w Bośni i walka o „nawrócenie” bośniackich muzułmanów na „pierwotną” wiarę chrześcijańską – katolicką lub prawosławną. Wydawało się, że nie tylko władze w Belgradzie, ale i kręgi polityczne w Zagrzebiu całkowicie ignorowały kulturowo-historyczną odrębność Bośni i Bośniaków. Lata „pierwszej” Jugosławii to dla Sarajewa okres względnego spokoju, ale i narastania podskórnych napięć. Napływająca w tym czasie do miasta z pobliskich wsi serbska młodzież nie znajdowała akceptacji wśród rdzennych sarajewian, natomiast

²¹ Według Vladimira Ćorovicia, inspiratorem pogromu Serbów byli prochorwacko nastawieni franciszkanie, podczas gdy społeczność muzułmańska odnosiła się do tego typu wydarzeń z dystansem i powściągliwością. V. Ćorović, *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914–1918. godine*, Beograd 1996. Por. M. Imamović, *Historija...*, s. 464.

bośniaccy muzułmanie, którym wmawiano, że ich trwanie w islamskiej wierze stanowi element tureckiego spisku, czuli się w mieście ledwo tolerowani. Dawne *mahale* zatracać zaczęły swój dotychczasowy charakter, w zamian pojawił się podział na „stare” i „nowe” Sarajewo, na „starych” i „nowych” sarajewian. W stosunku do okresu tureckiego zmniejszyła się w mieście populacja muzułmanów i prawosławnych, wzrosła zaś ponad dwukrotnie liczba katolików. Według spisu ludności z 1921 r., wśród 66 317 mieszkańców Sarajewa było 22 474 muzułmanów (34%), 19 242 katolików (29%) i 16 317 wyznawców prawosławia (25%). W mieście żyło też 7458 Żydów (11%), 470 ewangelików i 160 grekokatolików²². Jak wspomina brytyjska pisarka, Rebecca West, która odwiedziła Sarajewo pod koniec lat 30. ubiegłego wieku, miasto sprawiało wrażenie pokonanego, a jego mieszkańcy spacerowali ulicami ze spuszczoneymi głowami, pogrążeni w zadumie²³.

W czasie II wojny światowej Sarajewo stanowiło jedno z tych nielicznych miejsc na terenie faszystowskiego Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH), na które rozciągała się rzeczywista władza ustaszowskiego reżimu. Spowodowało to, iż głównym problemem miasta, poza powszechnym i gdzie indziej głodem, stała się ogromna fala uchodźców. Tworzyli ją w przeważającej mierze, poszukujący schronienia przed terrorem oddziałów четничких, muzułmanie. Według stanu na dzień 5 lutego 1945 r. w mieście przebywało 54 349 uciekinierów, w tym 25 450 dzieci poniżej 14. roku życia²⁴. Jednak nie dla wszystkich swoich mieszkańców Sarajewo stanowiło bezpieczny azyl – rządzący miastem ustasze poddali planowej eksterminacji całą miejscową społeczność żydowską i cygańską, większość Serbów zmusili zaś do opuszczenia miasta. W tym miejscu wspomnieć należy bohaterską postawę tych sarajewian, którzy nie tylko, tak jak zdecydowana większość mieszkańców miasta, odcinali się od ustaszowskiego reżimu, ale i z narażeniem własnego życia stawali w obronie swych sąsiadów, ukrywając ich i udzielając materialnej pomocy.

Zgodnie z założeniami ustaszowskiej doktryny Sarajewo, podobnie jak i cała Bośnia, poddane zostało brutalnej, przymusowej kroatyzacji. W dniu 26 czerwca 1941 r. wydany został przez Derviša Omerovicia, wojewodę żupy Vrhbosna dekret, zmieniający dotychczasową, ugruntowaną wielowiekową tradycją, nazwę miasta. Czytamy w nim: „Jako że nazwa siedziby Wielkiej Żupy Vrhbosna, podług źródłowej mowy narodu z zamierzchłych czasów, brzmi

²² *Službene stranice grada Sarajeva. Period 1918.–1945. god.*, <http://www.sarajevo.ba/ba/article.php?pid=9&sta=3&kat=132&query=popis> (dostęp 11 II 2012).

²³ R. West, *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Penguin Group 1994, cyt. za: D. Warszawski, *dz. cyt.*, s. 105.

²⁴ M. Pelesić, *Sarajevo u Drugom svjetskom ratu – život u gradu od aprila 1941. do aprila 1945. godine*, [w:] *Sarajevo – prilozi historiji*, ur. Dž. Juzbašić, Sarajevo 1997, s. 231–247.

S a r a j v o a nie Sarajevo, przeto stosowane imię siedziby żupy owej w mowie i piśmie ma być S a r a j v o. Korekta ta zostanie dokonana również w urzędowym spisie nazw miejscowości”²⁵.

Powyższy dekret stanowi typowy przykład nadgorliwości ustaszowskiego funkcjonariusza połączonej z dyletanctwem i niezajomością przedmiotowej materii. Wywołał on gwałtowną reakcję wielu chorwackich językoznawców, którzy twierdzili, iż zarówno nazwa miasta *Sarajvo*, jak i tworzony od niego przymiotnik *sarajvski* są niepoprawne i niezgodne z regułami chorwackiej gramatyki. Ten sztucznie stworzony i odgórnie narzucony neologizm, jak i wiele mu podobnych, nigdy nie został zaakceptowany przez sarajewian²⁶.

Po II wojnie światowej Sarajewo stało się modelowym miastem nowej, socjalistycznej Jugosławii, sztandarowym przykładem *bratstva i jedinstva* (jedności i braterstwo), wzorem dla reszty Bośni i pozostałych republik związkowych, jak powinno wyglądać ponadklasowe, ponadnarodowe i ponadwyznaniowe społeczeństwo. Władze komunistyczne lokowały tu przemysł ciężki i włókienniczy, na potrzeby którego sprowadzały z najodleglejszych zakątków Jugosławii nową, socjalistyczną klasę robotniczą. Sarajewo stało się miastem proletariackim, w ściśle marksistowskim rozumieniu tego słowa. Starzy, rdzenni mieszkańcy miasta, nie potrafiący sprostać wyzwaniom nowych czasów, zepchnięci zostali na margines życia społecznego i kulturalnego. Prowincjonalna i nieco dekadentka atmosfera przedwojennego Sarajewa bezpowrotnie odchodzi w zapomnienie. Miasto staje się nowoczesną, półmilionową metropolią, jednym z najważniejszych ośrodków naukowych i kulturalnych całego regionu. Dni swojej największej chwały przeżywa w roku 1984, pełniąc zaszczytną funkcję gospodarza XIV Zimowych Igrzysk Olimpijskich.

Nowy model jugoslawizmu okazał się bardzo atrakcyjny dla wielu, zwłaszcza młodych sarajewian, pamiętających nieszcześcia ostatniej wojny i przekonanych, że możliwa jest „jedność w różnorodności” – stworzenie harmonijnego społeczeństwa ponad etnicznymi i religijnymi podziałami. To w tym mieście zawierano najwięcej mieszanych małżeństw, które stanowiły 45% ogółu związków²⁷. Według spisu ludności z 1981 r. aż 20% mieszkańców Sarajewa (najwyższy odsetek w całej Jugosławii) odcięło się od opozycji Serb–Chorwat–Muzułmanin, wybierając dla siebie określenie „Jugosłowianin” lub nie podając żadnej przynależności narodowej.

²⁵ „Kako je sjedištu Velike župe Vrhbosna prema izvornom narodnom govoru iz davnine naziv S a r a j v o, a ne Sarajevo, to se ime sjedišta ove župe u govoru i pismu ima nazivati S a r a j v o. Ovak će se ispravak provesti i u službenom popisu imena mjesta”. *Naredba o nazivu sjedišta Velike župe Vrhbosna*, „Narodne Novine”, 28 VI 1941, br. 62, s. 2.

²⁶ M. Samardžija, *Promjene imena hrvatskih naseljenih mjesta od mjeseca travnja do kraja god. 1941.*, „Folia onomastica Croatica” 2003–2004, br. 12–13, s. 425–432.

²⁷ D. Warszawski, *dz. cyt.*, s. 105–106.

Tabela 1. Deklarowana przynależność narodowa mieszkańców Sarajewa według spisów ludności z lat 1971–1991

Narodowość	Rok spisu ludności		
	1971	1981	1991
Muzułmanie (Boszniacy)	161 088 (44,8%)	189 139 (42,2%)	259 470 (49,2%)
Serbowie	130 138 (36,2%)	132 646 (29,6%)	157 143 (29,8%)
Chorwaci	41 354 (11,5%)	36 714 (8,2%)	34 873 (6,6%)
Jugosłowianie	13 551 (3,8%)	71 523 (15,9%)	56 470 (10,7%)
Pozostali i nieokreśleni	13 321 (3,7%)	18 497 (4,1%)	19 093 (3,7%)
Razem	359 452	448 519	527 049

Źródło: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.

Kosmopolityczne, szukające tego co łączy, a nie dzieli i wyrastające ponad swe narodowościowe i religijne korzenie Sarajewo, stanowiło cierń w oku dla nawykłych do oceniania sąsiadów poprzez pryzmat etnicznej tożsamości mieszkańców wsi i ich populistycznych przywódców. Zderzenie tych dwóch, jakże różnych, światów musiało, prędzej czy później, zaowocować konfliktem. Wychowany w Sarajewie „Jugosłowianin” Raymond Rehnicher, tak opisuje swoje przemyślenia z początku wojny: „Dopiero teraz uświadamiam sobie, że ci chłopscy imigranci uważali nasz kosmopolityczny, tolerancyjny tryb życia za zaprzeczenie ich tradycyjnych wartości szowinistycznego nacjonalizmu, swoje dzieci wychowywali więc w duchu wartości dobrze sobie znanych. Reżim komunistyczny zdecydowanie odrzucił wszelkie formy etnicznego nacjonalizmu, ale okazuje się, że tradycja rodzinna miejskich imigrantów wydała z siebie ducha wiejskiej nacjonalistycznej odrębności i nietolerancji. Wiedzieliśmy, że taka postawa, wsparta o ograniczone i egoistyczne rozumienie historii, istniała w regionach wiejskich, ale jednocześnie wierzyliśmy, że współmieszkańcy naszego miasta szczerze ją odrzucili. Teraz jest już oczywiste, że duch nietolerancji i nacjonalistycznej odrębności był szeroko obecny nie tylko w regionach wiejskich, ale także we wszystkich miastach Bośni i Hercegowiny, włącznie z Sarajewem – a my zdyskwalifikowaliśmy go jako nieistotną, historyczną skamieniałość”²⁸.

Jeszcze w 1991 r. prezydent Bośni i Hercegowiny Alija Izetbegović publicznie zapewniał, że nie będzie wojny na terytorium Bośni, gdyż nie ma tu stron, które miałyby ze sobą walczyć. Później, kiedy narastający konflikt między bośniackimi Serbami a Boszniakami stał się faktem, wydawało się, że ominie on Sarajewo. Wybuch walk w mieście stanowił prawdziwe zaskoczenie dla większo-

²⁸ R. Rehnicher, *Moje wspomnienia z Sarajewa*, „Krasnogruda” 1997, nr 6, s. 117.

ści jego mieszkańców. Sarajewianie, oglądający w telewizji początek strzelaniny w wieloetnicznej dzielnicy Grbavica odnosili wrażenie, że tamtejsi mieszkańcy „zwariowali” i że Grbavica leży „gdzieś na księżycu”, a nie zaledwie kilka kilometrów od ich własnych domów²⁹. Hasło „możemy żyć razem”, którym przez lata szczylicili się mieszkańcy Sarajewa, zostało sparafrazowane przez przywódców Serbów bośniackich, Radovana Karadžicia i Ratka Mladicia, jako „nie możemy żyć razem”. Idea stworzenia czystych etnicznie obszarów i podziału Bośni nie odpowiadała nie tylko Chorwatom i Boszniakom, ale i większości serbskich mieszkańców Sarajewa, którzy w okrażonym mieście czuli się zakładnikami i którzy w najmniejszym stopniu nie utożsamiali się z „broniącymi” ich oddziałami R. Karadžicia. Trudno się nie zgodzić z oceną wybitnego eseisty Bogdana Bogdanovicia, że ostrzał Sarajewa miał na celu przekreślenie tego miasta jako pewnej idei³⁰. Dawid Warszawski podaje charakterystyczny, choć pozornie wyglądający jedynie na anegdotę przykład, o co toczyła się wojna w Sarajewie. Otóż na kilka tygodni przed wybuchem walk, jakiś serbski nacjonalista wymawiał na budynku Poczty Głównej prowokacyjne hasło: „Tu jest Serbia”. Naza-jutrz czekała go odpowiedź: „Mylisz się kretynie, tu jest poczta”³¹. Chodziło więc o starcie dwóch, zupełnie odmiennych postaw filozoficznych: nacjonalizmu, jako takiego, i idei tolerancji, zgody społecznej i codziennej normalności. Obrońcy oblężonego Sarajewa największy żal czuli do europejskiej społeczności międzynarodowej, iż ta nie przysłała im z pomocą, mimo że walczyli oni o wszystkie ideały, którymi szczyci się cywilizowana Europa: wolność, tolerancję, poszanowanie praw jednostki.

W trwającym 3,5 roku bezsensownym ostrzale artyleryjskim miasta życie straciło, według danych bośniackich, 10 615 osób (w tym 1601 dzieci), rannych zaś zostało kolejne 50 tys. sarajewian³². I choć Sarajewo nigdy się nie poddało, a oblegający miasto bośniaccy Serbowie zmuszeni zostali w końcu do wycofania się ze swoich pozycji, to jednak ostateczne zwycięstwo odniósł nacjonalizm. Na szczęście w mieście nie powstał mur na wzór berlińskiego (rozwiązanie takie proponował w 1992 r. R. Karadžić), jednak Sarajewo – takie, jakim było przez stulecia – przestało istnieć. Porozumienie w Dayton z listopada 1995 r., które podzieliło Bośnię i Hercegowinę na dwie republiki: chorwacko-muzułmańską Federację Bośni i Hercegowiny i Republikę Serbską, usankcjonowało też faktyczny podział Sarajewa. Dzisiejsze Sarajewo, mimo iż oficjalnie nadal stanowi stolicę trójnarodowego państwa, w coraz większej mierze staje się miastem czysto muzułmańskim. Liczące w przededniu wojny (30 kwietnia 1991 r.)

²⁹ D. Warszawski, *dz. cyt.*, s. 107. Por. Ž. Vuković, *Zabijanie Sarajewa*, Toruń 2000.

³⁰ B. Bogdanović, *Grad i smrt*, Beograd 1994; por. tenże, *Obrona miasta. List do sarajewskich przyjaciół*, „Krasnogruda” 1997, nr 6, s. 99–101.

³¹ D. Warszawski, *dz. cyt.*, s. 108.

³² *Sarajevo*, <http://bs.wikipedia.org/wiki/Sarajevo> (dostęp 12 II 2012).

527 tys. mieszkańców Sarajewo „skurczyło się” obecnie do zaledwie 297 tys.³³ W latach 90. miasto opuściło ponad 100 tys. jego mieszkańców, głównie młodych, wykształconych ludzi. Ich miejsce, jeszcze w czasie wojny, zajęli boszniaccy szehidzi³⁴ oraz licznie przybyli z najodleglejszych zakątków świata arabskiego mudżahedini³⁵, po zakończeniu zaś walk – muzułmańscy uchodźcy z centralnej Bośni. Dla jednych i drugich idea multietnicznego i kosmopolitycznego Sarajewa pozostaje równie obca i odrażająca jak dla zwolenników R. Karadżicia. Duch tolerancji i poszanowania kulturowej odrębności zniknął bez śladu, nasila się islamski fundamentalizm, a sarajewscy imamowie, w rosnących jak grzyby po deszczu meczetach otwarcie głoszą, że dla muzułmanina małżeństwo mieszane gorsze jest od śmierci. Większość Chorwatów przeniosła się do Hercegowiny lub wyemigrowała do Chorwacji, Serbowie zaś, których przed wojną żyło w mieście ponad 150 tys. (40 tys. pozostawało w swych domach w trakcie oblężenia miasta), całkowicie wycofali się z „boszniackiego Sarajewa”. Założyli oni swoje własne, wschodnie Sarajewo, które jednak nie jest częścią sarajewskiej aglomeracji, lecz stanowi odrębne miasto, z własną administracją i infrastrukturą. Tak, jak tego chciał R. Karadżić, jest „czyste etnicznie” – Serbowie stanowią w nim aż 98% mieszkańców. Jest jednak dużo biedniejsze i, paradoksalnie, bardziej zniszczone niż, stanowiące cel ataków bośniackich Serbów, Sarajewo właściwe.

Po wiekach harmonijnego współistnienia idea Sarajewa jako miasta zgody, tolerancji i kulturowej różnorodności ostatecznie legła w gruzach. Nie przekreślili jej sami mieszkańcy, którzy za wszelką cenę chcieli żyć razem i którzy w obronie swych przekonań i wartości gotowi byli oddać życie. Miasto padło ofiarą „wielkiej polityki” i „importowanego” nacjonalizmu. Mimo pozorów powracającej normalności, nadal jest zaledwie cieniem swej dawnej świetności, stanowiąc żywe oskarżenie, do czego we współczesnym świecie prowadzić może opacznie rozumiana, nacjonalistyczna ideologia.

³³ Dane pochodzą z oficjalnej strony internetowej miasta: <http://sarajevo.ba> (dostęp 12 II 2012).

³⁴ *Šehid* – w islamie wojownik za wiarę, obrońca Allaha.

³⁵ Na mocy specjalnej ustawy wszyscy oni otrzymali obywatelstwo Bośni i Hercegowiny.